

Unamuno, Garády Viktor és Kosztolányi

Régóta és sokszor ismételt panasz, hogy — bár nagy fordítói kultúrával és hagyománnyal rendelkező nemzet vagyunk — a spanyol irodalom legjelentősebb alkotásai évszázadokon át kimaradtak látóterünkől. (1) Szinte megmagyarázhatatlan, miért tudtak ennyire kevesen spanyolul egy olyan országban, ahol a latin 1836-ig hivatalos nyelv volt, és utána is egy jó évszázadon keresztül viszonylag magas fokon kellett elsajátítania minden „kiművelt emberfőnek” a nyolc osztályos gimnáziumban, ahol a felvilágosodás kora óta irodalmi-értelmiségi körökben divat volt a gallománia, „jobb” családokban francia kisasszonyt tartottak s illet — a hölgyeknek is — franciául tudni. (2) Hogy a (neo)latin nyelv(ek) ismerete alapján „szükség esetén” milyen könnyen és eredményesen sajátították el honfitársaink a spanyolt, azt — többek között — a Paraguayban tevékenykedő magyar jezsuiták, Czetz János honvédtábornok, Révész Andor, Brachfeld Olivér, Orbók Loránd vagy Remenyik Zsigmond példája mutatja. (3) Ezt szem előtt tartva megdöbbenő, hogy a nálunk valamelyes népszerűséget elért spanyol művek fordításai a 19. század végéig mindig közvetítő nyelvből készültek. (4) S ha ez a többnyire a német volt — hiszen a magyarság (sokszor nagyon is akarata ellenére) a német kultúrkör hatósugarában élt — érthetetlen, miért nem került át tőlük legalább valamelyest a spanyol irodalom iránti érdeklődés, pl. a Calderón-kultusz. (5) Sommás és elsie-tett ítéletnek tűnhet, mégis megkockáztatom: regényirodalmunk alighanem megsínylette a cervantesi látásmód hiányát és a Don Quijote elbeszélő technikájának nem ismerését. Pozitív ellenpéldaként Fielding és Sterne nagyszerű eredményei szolgálhatnak a

Joseph Andrewstól a Tristram Shandyig. (6) A spanyol irodalom alábecsülése nálunk a 20. században is tart: szomorú példa rá Babits, aki szinte kérkedik ilyen irányú tájékozatlanságával. (7) Pedig milyen könnyedén sajátította volna el a spanyolt a kiváló latinista, Dante fordítója, aki 23 évesen hosszú francia levelet írt alexandrinusokban (8), s fogarasi tanárkodása idején még románul is megtanult valamelyest (9), és micsoda tolmácsolója lehetett volna fiatal költőként a soha meg nem ismert Gógorának! (10) Nyugatos költő-műfordítóink Kosztolányi kivételével (11) nem vették a fáradságot, hogy megtanuljanak spanyolul. Így nem egészen véletlen, hogy az ő közbenjárásával jelent meg magyarul Unamuno *Köd* című regénye, az egyellen olyan eset a spanyolból készült fordítások történetében, mikor a „magyarítás” megelőzte a nagy nyelveken (francia, német, angol) kiadott változatokat. (12)

Pedig *épp akkor* látszólag minden az ellen szólt, hogy Unamuno regénye(i) megjelenessen(ek) magyarul. (13) A világháború, kom-mün, Trianon után még mindig katasztrofális gazdasági helyzetben van az ország, az olvasók tábora felére-harmadára csökkent, a pénz elértektelenedése miatt híres íróink (is) megélhetési gondokkal, jó nevű kiadóink egyszerű fennmaradásukért küzdenek. (14) Ráadásul a trianoni békeszerződés következményeként még az egyébként gallomán írók és közönség körében is elég erős átmenetileg a franciaellenesség (15), így Unamuno közismert antantpártisága (16) nem túlságosan jó ajánlólevél művei magyar kiadásához. A csoda mégis bekövetkezik: az irodalmi érték (és érdek) túllép a gazdasági nehézségeken, politikai ellentéteken, s a spanyol írónak szinte egy időben két műve is napvilágot lát magyarul, sőt ennek eredményeként ifjabb kortársával, Kosztolányival is kapcsolatba kerül. (17) A lelkialkatukban, jellemükben meglévő mély különbségek mellett meglepően sok közöttük a hasonlóság: mindketten az egzisztencializmus korai képviselői (18), mindketten több műfajban (költészet, regény, esszé) jelentős alkotók, sok nyelvet ismerő, európai műveltségű (19) hazafiak, akik a provincializmusból akarták nemzeti irodalmukat kiemelni. Az 1920-as években már mindkettő nagy irodalmi tekintély, így sokat tehettek (volna) saját életművük és nemzeti irodalmuk meg-, ill. elismertetéséért a másik országban. Csakhogy a 20. század szerencsétlen fordulatokban bővelkedő spanyol és magyar történelme tragi(komi)kus groteszkké (20) deformálta a két ország irodalmi kapcsolataiban egyedülállóan ígéretesnek induló si-

kertörténetet. Már az első levélváltást megszakította Unamuno deportálása Fuerteventura szigetére, majd az 1930-ig tartó franciaországi száműzetés. Kosztolányi házat a második világháborúban találat érte, azóta — talán nem minden hátsó szándék nélkül — *még a nyomát is eltüntették* (21) hatalmas könyvtára (22) gyakorlatilag teljesen elpusztult, iratai jórészt megsemmisültek. (23) Garády rendkívül értékes irodalmi hagyatékáról nem sikerült információt szerezni. Az egykori Fiume századunk során négyszer cserélt „házát” és egyszer nevet (24), az elveszett vagy kallódó levelek felkutatására nincs túl sok remény. Ábrándos találgatások s a belőlük születő legendák (25) helyett a (pillanatnyilag) ténylegesen meglévő dokumentumok (egy db olasz-, egy spanyol- és egy magyar nyelvű levél, egy db olasz nyelvű képeslap, a Kosztolányi-hagyaték fennmaradt része és az eddig feltárt életmű) alapján próbálom meg rekonstruálni a „kapcsolatot” Unamunóval, amelyben a főszerepet a két közvetítő játsza: Garády Viktor, a több lelkesedéssel mint tehetséggel megáldott fordító és fiatal barátja, Antonio Widmar, a „szürke eminenciás”.

Kiváló biográfusaink: Szinnyei és Gulyás szűkszavúan nyilatkoznak Garády (polgári nevén Gauss) Viktorról, inkább csak munkásságának (26) pontos adatait közlik. Szinnyei mindössze három figyelemreméltó életrajzi adatról tudósít: az 1858. július 27-én született Gauss Viktor ősnemes fiumei patrícuscsalád sarja, 1883-ig a budapesti egyetemen folytatott *bölcseleti* tanulmányokat [ezt, mint látni fogjuk, korrigálnunk kell!] és 1879 óta beszél magyarul. Annál több személyes jellegű információhoz jutunk Garádynak Unamunóhoz Fiumében, 1923. március 10-én írott hosszú olasz nyelvű leveléből. (27) Eszerint *olasz* anyanyelvű, de ősei között aragóniai nemesek is voltak. Ő maga a firenzei egyetemen szeretett volna bölcsészetet tanulni, de az akkor osztrák-magyar monarchiához tartozó Fiume város ösztöndíját elnyervén Budapesten végzett *biológiai* [!] tanulmányokat, s így *szükségképpen* magyar író lett. Jó húsz éven át a helybeli biológiai intézetet vezette, s 65 évesen Fiume városállam nyugdíját „élvezi”. (28) Gulyás megjegyzi, hogy 1908-tól Garády a fiumei tengerészeti akadémia tanára volt (29), nyilván ezért használja a Prof. Vittorio de Gauss titulust levelelil címzésében.

Vajon mi indíthatta az idős nyugdíjast, imeretterjesztő munkák, ifjúsági- és gyermekkönyvek szerzőjét, ill. átdolgozóját, 19. századi másod- harmadrendű szépirodalmi művek fordítóját a 20. századi

világirodalom egyik legmerészebb, legtalányosabb (anti)regényének magyarítására? Az egyik ok kétségkívül az 1922-ben Firenzében megjelent olasz fordítás. (30) Az időpontok egybeesése feltűnő: miért épp ez év nyarán „került (volna) kezébe” az először — és 1928-ig egyelőre utoljára — 1914-ben kiadott eredeti (31), és „ült (volna) le az asztalhoz, hogy lefordítsa, mert annyira tetszett” neki (32). Még ha spanyolból készítette a fordítást (33), akkor is az olasz változatot olvashatta először, hisz a levélben említi, hogy Unamuno esszéit is olaszul ismeri csak és a *Nada menos que todo un hombre* című kisregényét olaszból fordította magyarra, mivel nem tudta megszerezni a spanyol eredetit. (34) De hogy a feltehetőleg konzervatív ízlésű, a *Niebla* cervantesi elbeszélő technikája iránt teljesen érzéketlen ifjúsági szerző öreg fejjel vállalkozik a *novela* elolvasására, sőt „magyarítására”, az minden bizonnyal az újdonságokra rendkívül fogékony és kitűnően tájékozott Antonio Widmar ösztönzésének, buzdításának köszönhető.

Az 1899-es születésű, szintén fiumei olasz Widmar 1920 óta állt levelezésben Kosztolányival. (35) Rövidesen baráti viszony alakult ki közöttük (36). Widmar 1924 októberétől a budapesti olasz követség munkatársa (37), később ő fordítja olaszra Kosztolányi *Neroj*át, Babits regényeit (38) és ő állítja össze Gellért Oszkár számára a *Mai olasz dekameron* anyagát. (39) A közismerten segítőkész és mindig ambiciózus Kosztolányi (40) fáradhatatlanul dolgozott művei külföldi megismertetése érdekében (41), de az 1920-as évek elején *anyagi* okok miatt is szorgalmazza a *Nero* idegen nyelvű kiadásait. (42) 1923. május 29-én Widmarnak is ír: szeretné a német fordítás után a regényt olaszul is megjelentetni. (43) Widmar pedig — valószínűleg ezzel nagyjából egyidőben — kéri Garády Unamunofordításainak magyar kiadásához az élő spanyol irodalomban viszonylag jól tájékozott Kosztolányi támogatását. Garády tehát nem (csak) saját gyönyörűségére fordította le Unamunó két regényét, hanem abban a reményben, hogy azok Widmar budapesti kapcsolatai révén kiadásra kerülnek. 1923. március 10-én Unamunóhoz intézett levelében engedélyét kéri a magyar fordítások megjelenítéséhez, s a szerzői jogokért saját fordítói tiszteletdíjának egy részét ajánlja fel. Bár a kortárs magyar irodalom egyik legjelentősebb alakjának állítja be önmagát s — jókora túlzással — 30 kötetnyi „kitűnő stílusú és igen eredeti” munkáját emlegetve igyekszik meggyőzni Unamunót, hogy a „jól csengő Garády Viktor név mennyire

alkalmas egy egyelőre alig ismert külföldi író magyarországi népszerűsítésére”, mégis kénytelen elismerni, hogy a publikálási nehézségek miatt már két kiadóval tárgyalt hiába, s most egy harmadikkal próbálkozik, hogy az Olcsó Könyvtár sorozatban jelentethesse meg a *Nieblát*. (44) Unamuno egész biztosan válaszolt, hivatalos beleegyezését adta a magyar változat megjelentetéséhez. Levele Garády hagyatékában kell(ene) hogy legyen. Widmar és Kosztolányi kölcsönös érdekeken (is) alapuló barátsága meggyorsította az események menetét. Így 1923. június 22-én Garády már Budapestről tudósítja Unamunót egy olasz nyelvű képeslapon, hogy a *Nebula* [sic!] rövidesen megjelenik, egyszersmind hozzáteszi: a részletekről levélben számol be. (45) S valóban, fél éven belül a *Genius* (többek között a *Nero, A bús férfi panaszai. Édes Anna* kiadója!) luxuskivitelben jelenteti meg az *Ez aztán a férfi!* [Nada menos que todo un hombre] című kisregényt, míg a *Köd* [Niebla] a Franklin Társulat minden szempontból reprezentatív Külföldi Regényírók sorozatában lát napvilágot. Kosztolányi nyilván bele se nézett Garády fordításába, s az ő ajánlása nyomán valószínűleg a Franklin szakemberei sem. Így adódhatott elő az a furcsa helyzet, hogy irodalmunk egyik legkiválóbb stilisztája, a megszállott nyelvtisztító (46) egy nyelvi szörnyszülöttet segített a világra. Garády ugyanis még (már?) nem tudott igazán jól magyarul. A ‘hús-vér’ kifejezés nála rendszeresen „húsból és csontból való” (pp. 19, 179), a ‘vaklárma’ „hamis riadó” (78), a ‘zongoratanárnő’ „zongoratanítónő” (vagy „zongoramesternő” — p. 53), a ‘terhesség’ „érdekes állapot”(p. 93), nem beszélve a hibás mondatfűzésekről: „Nem tudom én, ha hiszek vagy nem hiszek”- p. 76 (47); „rosszul cselekedtem-e azt mondani neki” — p. 178 stb. Ennél is nagyobb baj, hogy még az egyik Esti Kornél novellában kigúnyolt Vándory V. Valér is — aki „minden nyelvből fordított, de egy nyelvet sem tudott, az anyanyelvét is beleértve”, s aki pillarebbenés nélkül hagyott ki egy-egy szakaszt, ha ismeretlen szó fordult elő benne (48) — aggályosan lelkiismeretesnek látszik Garádyhoz képest. Garády mindent elhagy, ami a 19. századi realista-naturalista regényen formálódott ízlésének(?) nem megfelelő, legyen az betétnovella, előszó [prólogo] vagy utószó az előszóhoz [post-prólogo](49), holott a flaubert-i ars poeticával (50) szemben éppen ezek a cervantesi elbeszélő technika, a játékosság, személyes elbeszélői jelenlét újrafelfedezésének (51) és megújításának nagyszerű példái Unamuno re-

gényében, melyek nélkül elképzelhetetlen volna a Borges novellák egy része vagy akár az *Édes Anna* epilógusa, ahol a szerzővel *azonos nevű*, de vele *mégsem azonos elbeszélő* is megjelenik. (53)

Garády gyatra átplántálása nálunk hosszabb távon több kárt okozott, mint hasznot: majdnem 75 éve abban a tévhitben élünk, hogy Unamuno regényének *van* magyar változata (ha nem is tökéletes) s ezért szükségtelen újrafordítani, pedig *torzkép* alapján ítéljük meg a szerzőt és művét, talán azért nem kapta meg nálunk máig sem azt a méltó helyet, melyet megérdemelne. De rövid távon Garády Unamuno-„magyarításai” (paradox módon a *Nada menos...* bevallottan olaszból készült fordítása sokkal sikerültebb) kétségkívül eredménnyel is jártak. A spanyol író már a húszas évek második felére bekerült a magyar irodalmi köztudatba (54) és a két fordítás(ferdítés) megjelenése révén kezdett (volna) levelezni Kosztolányival.

A mit sem sejtő Kosztolányi feltehetőleg 1924 január-februárjában tudósítja levélben Garádyt sikeres akcióinak eredményéről, a két Unamuno kötet megjelenéséről, és — nyilván a *Nero* esetleges spanyol kiadására is gondolva — üdvözlétét küldi Unamunónak szokott udvariasságával érdeklődve többi műve iránt. (55) A levél lefordítására biztonnyal Garádyt kéri meg (56), aki nyilván készségesen és nagyobb sikerrel végzi el ezt a feladatot, mint a „magyarítást”. Rögtön ő maga is ír Unamunónak, beszámol az örömdetes esemény(ek)ről és mellékeli Kosztolányi levelének olasz fordítását. Mindkét levél elveszett vagy lappang, 1924. február 21-én ugyanis Unamunót Primo de Rivera elleni kirohanása miatt letartóztatják és Fuerteventura szigetére deportálják.(57) A Garády-féle levelek azonban mégis eljuthattak hozzá valamilyen módon vagy legalább a tartalmukat ismertették vele, mert 1924. március 13-án, száműzési helyére érkezte után három nappal már ír Kosztolányinak. Garády 1924. február 25-én tudja meg biztosan — természetesen Widmartól — Unamuno négy nappal korábbi letartóztatását, s minderről Fiumében 1924. február 26-án kelt magyar nyelvű levelében értesíti Kosztolányit. (58) Egyszersmind köszönetet mond Kosztolányi „kedves leveléért” és „szíves fáradozásáért a kézirat érdekében”, majd záró soraiban „még egyszer hálásan köszöni iránta való szíves jóindulatát”. (59) Widmar neve — talán nem egészen véletlenül — háromszor is megemlítődik a szövegben, az olasz nyelvű utóirat pedig külön hangsúlyozza: „Barátja, Widmar, a leg-

szívélyesebb üdvözlőleveit küldi”.(60) Garády ezenkívül felajánlja, hogy mivel Unamuno jelenlegi helyzetében nem tudja elküldeni Kosztolányinak a műveit, ők Widmarral beszerzik ezeket és — ha másképp nem, olasz fordításban — eljuttatják Budapestre. Reméli, hogy a Widmar által küldött *Il sentimento tragico della vita* [A tragikus életérzés — olasz kiadásban] és a „*don Quijote*” [Unamuno *Don Quijote és Sancho élete* című műve — szintén olaszul] azóta már meg is érkezett. (61) Nem egészen világos viszont, hogyan és mikor jutott el Kosztolányihoz Unamunónak a száműzetésből hozzá intézett levele. Marth feltételezi (62), hogy Garády révén, előbb ismertetett levelével együtt, ez azonban képtelenség, mivel a spanyol író levele jó két héttel később kelt Fuerteventura szigetén. Maga Kosztolányi 1925. október 6-án megjelent cikkében úgy emlékezik, hogy Unamuno levele „egy csatakos téli napon érkezett meg, piszkosan a hosszú úttól, a Kanári-szigetektől” (63), de a keltezés (március 13.) figyelembe véve inkább egy március végi-április eleji hűvös-esős nap valószínűsíthető, ezek szerint Garády közvetítése nélkül. A méltán híres dokumentumot Marth Hildegard 1977-ben a *Bulletin Hispanique*-ben már publikálta (64), mivel azonban Unamuno nehezen olvasható kézírása miatt a szövegközlésbe néhány értelemzavaró hiba csúszott, s mivel a levél Magyarországon gyakorlatilag ismeretlen (65), talán nem haszontalan teljes terjedelmében közölni.

A Dezső Kosztolányi

Señor mío: Mi amigo el prof. Vittorio de Gauss, de Fiume, me escribe, transmitiéndome, traducida, la carta que usted le dirigió al aparecer dos volúmenes míos en húngaro. Muy agradecido. Escribo a Madrid que le envíen unas cuantas obras mías. De la titulada „Del sentimiento trágico de la vida” mejor es, si conoce el inglés, que lea la traducción inglesa „The tragic sense of life”.

Le escribo esta carta desde una de las islas que llamaron Afortunadas — y esta, la de Fuerteventura, lo es pues no tiene ni cine ni equipos de football ni *boyscouts* y en cambio abundan los camellos — que es un pedazo destacado del África occidental. Llega aquí, con viento de levante, la arenilla del simún del Sahara.

He sido deportado acá por decir la verdad en mi pobre España, envilecida y degradada por una dictadura de generales que no es lo

peor que sean sifilíticos, borrachos y jugadores sino que son imbéciles, casi analfabetos, respirando odio y envidia a la inteligencia. El Primo de Ribera/*sic!*, un macho con menos seso que un carnero, un loco impulsivo de los que primero disparan y después apuntan, se pasa las noches en casas de prostitución. El último escándalo fué por obligar a un juez a que soltara a una prostituta que vendía cocaína. No es posible imaginar el grado de vileza a que ha caído España y la cobardía de los españoles. El ejército, vencido en Marruecos, y corroído por toda clase de vicios, soporta a ese botarate que es un monstruo de frivolidad atacado de cretinismo tremens.

Del rey mejor es no hablar. Es un pobre abúlico voluntarioso con la vileza de su bisabuelo el Borbón Fernando VII unida a la petulancia pedantesca de los Habsburgos. Es embustero. Miente a unos y a otros: y aun encuentra un escritor invertido — ¡premio Nobel! — que le lame no sé qué.

Mucho he oído hablar de la dictadura en Hungría. No puede ser tan soez, tan troglodítica, tan vergonzosa como la de España. Y a favor de ella prosperan todo género de negocios sucios. Parece que nos preside un Sagrado Corazón castrense de lupanar. El prostíbulo ha unido la sacristía y el cuarto de banderas del cuartel.

Basta que me sofoco.

Le saluda

Miguel de Unamuno

Puerto Cabras de Fuerteventura, Islas Canarias,

13 III 24

Magyarul:

Kosztolányi Dezsőnek

Tisztelt Uram!

Barátom, Vittorio de Gauss professzor írt nekem Fiuméből és mellékelte fordításban azt a levelet, amelyet Ön akkor küldött neki, mikor két kötetem megjelent magyarul. Nagyon hálás vagyok. Írok Madridba, hogy küldjék meg Önnek néhány művemet. „A tragikus életérzés” címűt, ha tud Ön angolul, jobb ha angol fordításban („The tragic sense of life”) olvassa el.

Levelemet az egyik szerencsésnek (Afortunadas) nevezett szigetről írom, és ez, Fuerteventura szigete valóban szerencsés, mivel

itt nincsenek mozik, futballesapatok és cserkészek, viszont annál több a teve, hiszen Nyugat-Afrika egyik levált darabja ez. A keleti széllel ideszáll a szaharai számmum homokja .

Ide száműztek, amiért kimondtam az igazságot szerencsétlen hazámban, Spanyolországban, amelyet elaljasított és tönkretett a tábornokok diktatúrája, akikben nem az a legrosszabb, hogy verbasjosok, részegesek és hazárdjátékosok, hanem hogy ostobák, majdnem analfabéták, s csak úgy süt belőlük az értelmiség ellenes gyűlölet és irigység. Primo de Ribera *[sic!]* — ez a nagy kan, kevesebb ésszel, mint egy birka, a robbanékony őrültektől fajtájából való: először lő, csak aztán céloz — éjszakáit bordélyházakban tölti. Legutóbbi botránya akkor tört ki, mikor egy bírót arra kényszerített, hogy helyezzen szabadlábba egy kokainnal üzletelő prostituáltat. El sem lehet képzelni a hitványság olyan mélységét, amilyenbe Spanyolország zuhant, sem pedig a spanyolok gyávaságát. A Marokkóban legyőzött és ocsmány bűnöktől szétzüllött hadsereg engedelmeskedik ennek a vadmarhának, a léhaság idült hülyeségben szenvedő szörnyetegének.

A királyról jobb nem beszélni. Szerencsétlen akaratgyöngye önkényeskedő, akiben egyesül dédapjának, VII. Bourbon Ferdinándnak aljassága a Habsburgok önhitt fennhéjzásával. Igazi szélhámos: hazudik ennek is, annak is és ráadásul még talál magának egy homokos írót — Nobel díjast!-, aki a nem is tudom mi-csodáját nyalja.

Sokat hallottam a magyarországi diktatúráról. Nem lehet annyira undorító, primitív és szégyenletes, mint a spanyol. És ennek eredményként virágzik mindenfajta mocskos üzlet. Mintha egy kaszárnyai Szent Szív (Sacré Coeur) uralkodna rajtunk a nyilvánosházban. A bordélyház egyesítette a sekrestyét a kaszárnyai zászlóteremmel.

Elég, mert megfulladok.

Üdvözli:

Miguel de Unamuno

Puerto Cabras [ma: Puerto del Rosario], Fuerteventura, Kanári szigetek

1924. III. 13.

A Dezső Kosztolányi. Mes 46^{to} / 1945

Querido mío: mi amigo el prof. Vittorio de Sassi, de Fiume, me escribe trasmitiéndome traducción, la cual que usted le dirigía al apóstrofe casi dos volúmenes más en húngaro. Muy agradecido. Escrito a Madrid que le envía esas cuantas otras más. De la Librería "Del Sur" un libro trágico de la vida "mejor es, si cosa el inglés, que la traducción inglesa "The tragic sense of life".

Le escribo esta desde una de las islas que llamanon Afortunadas - y estas lo de Fuerteventura, lo es pues no tiene ni cine ni equipos de football ni boules y en cambio abundan los camelleros - que es un pedazo de vacío del Africa occidental. Llegas aquí, con viento de levante, la arena del desierto del Sahara.

He sido oportuno así por decir la verdad en un pobre España, amuleada y degradada por una dictadura de gachos malos que no es lo peor que sean idiotas, borrachos y jirafes, donde sino que son imbeciles, casi analfabetos, respirando odio y envidia a la inteligencia. El primo de Ribera, un macho con menos sexo que un carnero, un loco impulsivo de los que primero desprecian y después apuntan, se pasa las noches en casas de prostitución. El último escándalo fue por obligar a un juez a que saltara a una prostituta que vendía cocaína. No es posible imaginar el grado de vileza a que ha caído España y la esbarda de los españoles. El ejército, vendido en Marruecos, y corriendo por toda clase de vicios. sujeto a ese botarate que es un monstruo de firolidad atacante de cretinos como ustedes.

Del rey mejor es no hablar. Es un pobre abulico voluntarioso con la vileza de su bisabuela el Borbón Fernando III unido a la petulancia pedantesca de los Habsburgos. Es embustero. Miente a unos y a otros. Y aun encuentra un escritor invertido - ¡premio Nobel! - que le llama no sé qué.

Mucho he oído de la dictadura en Hungría. No parece del tan sober, tan tragolotica, tan vergonzosa como la de España. Y a favor de ella persiguen todo género de negocios sucios. Parece que nos pesa de un sagrado Corazón castroense de hispanos. El prostituto ha sido de la sacristía y el mundo de banderos del cuartel.

Basta que me sofoco.

La Saludo

Alfonso C. C. C. C. C.

Puerto Cruz de Fuerteventura, 2 de las Canarias.

13. III 24 1945

Kosztolányi nyilván vegyes érzelmekkel olvasta Unamuno indulatos sorait, illetve azok fordítását. (66) Ugyan csak jóval később határozta meg *homo aestheticus*ként magát(67), de már ekkor is évek óta igyekszik kívül maradni a napi politika harcain(68), s az aszkétikusan szigorú Unamunóval szemben sokkal elnézőbb az alantas emberi gyöngék, bűnös szenvedélyek iránt, hiszen fiatalon ő is nagy tétekből kártyázott, az 1920-as évektől épp a kokain (és egyéb kábító-ajzószer) rendszeres fogyasztója volt, a bordélyház és a prostituáltak iránti különleges vonzalom pedig végigkísérte egész életét.(69) Ha tudja véletlenül, hogy Unamuno az itt csak homokosnak titulált Nobel díjas Benaventéről — hiszen csakis róla lehet szó(70) — 13 éve még milyen elismerően nyilatkozott(71), biztos elégedetten tette volna el bővülő példatárába, amellyel mindig igyekezett igazolni az író-kortárssal szembeni ellenséges magatartást, a másik írójáról alkotott ítélet megváltoztatásának szabadságát vagy az őszinte vélemény titkolásának jogosságát a nyilvánosság előtt.(72) De bár a levél nem az „igazi”, Kosztolányinak sokkal rokonszenvesebb költő-filozófus Unamunót mutatta, feltétlenül válaszolt rá. Mint tudjuk, minden levélre válaszolt.(73) Gyanús francia (esetleg olasz) nyelvű levele vagy fennakadt az Unamunót szigorúan figyelő hatóságok ellenőrzésén(74), vagy túl későn (1924. július 9. után) érkezett, mikor a spanyol író elhagyta már a szigetet francia „megmentői” társaságában.(75) Mindenesetre nincs adat, ill. utalás arra, hogy Unamuno levelet kapott volna Kosztolányitól, vagy bármit is olvasott volna tőle. Pedig elvileg még spanyolul is olvashatta volna például Kosztolányi *Káin* című elbeszélését, ami épp 1923-ban jelent meg egy barcelonai lapban(76), és a *Káin*-Joaquín — *Abel* Sánchez történet írója(77) valószínűleg nem találta volna érdektelennek az 1917-ből származó magyar novellát. De „kölcönhatás” feltételezése helyett mindenképp célszerűbbnek látszik csak Unamuno munkásságának nyomát kutatni Kosztolányi életművében, mivel ezzel kapcsolatban van néhány konkrét adat. „Én a spanyolok közül jól csak Don Miguel Unamunót[sic!](78) ismerem” — állítja öntudatosan Kosztolányi a spanyol-magyar labdarúgó mérkőzésről írott sajátos „beszámolójában”, szinte megidézve közben Unamuno előbb ismertetett leveléből a footballtól, mozitól való viszolygást.(79) De már majdnem másfél évvel korábban is hivatkozik Unamuno véleményére, miszerint „egyedül a sírás és a nevetés különböztet meg bennünket az állatoktól. Az állat ésszerű lény, né-

ha okosabb minálunk, de az ember érzelmes lény, ki sír és nevet.”(80) Az idézet világosan bizonyítja, hogy Kosztolányi néhány hónappal a Garádytól (kelt: 1924. február 26.), ill. az Unamunótól (kelt: 1924. március 13.) kapott levelek után — olaszul vagy spanyolul, lényegében mindegy(81) — már beleolvasott *A tragikus élelérzés* című műbe, hiszen az általa ismertetett gondolat ennek kezdetéről származik.(82) Mindazonáltal elhamarkodott volna Unamuno filozófiájának azonnali és közvetlen hatását kimutatni Kosztolányi műveiben, így például az 1924 tavaszán írott és júniusra befejezett *Aranysárkány* című regényben. Király István feltételezi, hogy Novák öngyilkossága előtti végső számvetésében a „Kosztolányitól annyira becsült, levelekben is felkeresett spanyol válságfilozófus, Unamuno gondolatai kísértettek.”(83) Ez nem zárható ki, de nem látszik túl valószínűnek, hogy frissiben és hevenyészve (vagy talán még meg sem) szerzett ismereteit dolgozta volna bele készülő regényébe, melynek írása közben — saját bevallása szerint — semmi egyébbe nem tudott foglalkozni.(84) Valóban csábító (volna) hasonló megfeleléseket keresni Kosztolányi életművében az unamonói gondolatvilággal, ám a tények óvatosságra intenek. Kosztolányi közel 40 éves, mikor Unamuno műveivel kapcsolatba kerül. Szemlélete, értékrendje alapvonalakban régesrég kialakult, nemigen változik. Messze vannak azok az idők, mikor a három fiatal egyetemista: Babits, Juhász és ő mohó érdeklődéssel habzolták a világirodalmat, lelkesen, egymással versengve számoltak be legfrissebb, esetleg egy életre meghatározó jelentőségű olvasmányélményeikről, vagy az aktuális új bálványról, aki épp akkor döntötte le a régieket.(85) Kosztolányiné ugyan állítja, hogy az állandó olvasás mindennapos tevékenysége és szükséglete volt férjének(86), de az írói vallomások mégis azt mutatják, hogy a fiatal Kosztolányira is jellemző türelmetlenség, kapkodás egyre inkább eluralkodott rajta, így az évek múlásával igen sok szerzőben-könyvben lett „rutinosan” jól tájékozott, de viszonylag kevés írónak és műnek volt újraolvasója, alapos ismerője.(87) Minden jel arra mutat, hogy a viszonylag későn felfedezett Unamuno munkái nem tartoztak ezek közé. Szép számmal lehetne ugyan hasonló gondolatokat, sőt, esetenként szinte szövegszerűen egyező részleteket kimutatni kettejük hatalmas életművében, de ezek egymáshoz sok tekintetben közelálló szemlélet- és gondolkodásmódjuk, vagy a közös mesterek hatásának következményei, és éppúgy jellemzik az Unamuno létezé-

séről mit sem tudó fiatal Kosztolányi írásait, mint az utóbb egyes Unamuno-művekben valamilyen szinten tájékozott negyvenes megnyilatkozásait. Csak néhány példa a nehézségek érzékeltetésére, mert a részletes kifejtés már egy másik tanulmány feladata lesz.

„Csakis fájdalommal, csakis még nagyobb fájdalommal gyógyítható az, ami rossz a fájdalomban. Nem ópiumot kell szedni, hanem ecetet és sőt tenni a lélek sebére.” — írja Unamuno (88)

„...magadban kell legyőznöd a fájdalmat. ... Fájdalommal. A keserű nem gyógyítható édessel. Csak keserűvel.” — olvassuk Seneca bölcs tanácsát, mindjárt egy gyakorlati példával is megtoldva: fázás ellen a hóban fürdés a legjobb ellenszer.(89) A *Nero* írásakor (1921) — mint láttuk — Kosztolányi még nem állt semmiféle kapcsolatban Unamunóval, s legfeljebb másodkézből értesülhetett *A tragikus életérzés* egyes gondolatairól.

Vagy: közismert, hogy Unamuno történelemfilozófiájában ki-tüntetett szerephez jut a *belső történelem* (intrahistoria) kategóriája, *Béke a háborúban* (Paz en la guerra) című korai regénye (1897) pedig részleges szépirodalmi példázat „a történelem nélküli emberek ... csöndes életéről ..., akik a Nap járása szerint felkelnek..., hogy folytassák a mindennapi ... szürke, csendes munkát...”(90)

Meglepő módon ugyanezzel a gondolattal találkozunk a huszonegy éves Kosztolányi egyik cikkében: „A forradalomban ... az egyének ... felkelnek, esznek és lefeksznek. A nap süt, ők kimennek az utcára, mint máskor... A francia forradalom története hamis, mert csak Robespierre-ekről, a vérontásokról, a szörnyűségekről szól, s megfélekedzik arról a kövér francia pékről, ki egy este nyolc órakor nyugodtan zárta be körúti boltját, és dudorászva hazaballagott.”(91)

Talán mindkét idézet (egyik) lehetséges ősforrása a forradalom „hétköznapi” perceinek leírása Flaubert *Érzelmek iskolája* című regényében: „A lövöldözés erősbödött. A borárosok boltjai közben továbbra is nyitva voltak, a legtöbben időnként betértek egy kis pipázásra, megittak egy üveg bort, azután visszamentek verekedni. Olykor egy eltévedt eb vonított. Ezen meg mindnyájan nevettek.”(92)

A véletlenszerű hasonlóságok és a közös mesterek feltételezhetősége arra figyelmeztet, hogy ezek jelenlétével számolnunk kell az Unamuno-műveket már (elvileg) ismerő Kosztolányi életművében is.

Unamuno filozófiájának egyik lényeges gondolata, hogy az egyént *kéreg* veszi körül, mely elszigeteli, magányra, elidegenedett

létre kárhozzátja. (93) Kosztolányinál szinte ugyanerről olvashatuk: „mennyre zártak, különvalók, áthatolhatatlanok az emberek, mennyre nem lehet hozzájuk férkőzni ... Ez a körülhatároltság már ... testük mivoltában is kifejeződik, melyet szigorúan és végzetesen a bőr takarója főd el, jelezve, hogy eddig van egy ember és nem tovább. Nincs mód, hogy valami bűvös, villamos huzalt feszíts közéjük és közéd...”(94) De mielőtt valaki elsietetten Unamuno egyértelmű „hatására” gyanakodna az 1927-ből származó cikkben, nem árt emlékezetébe idézni: az (egyik közös) ihlető Büchner is lehet, akinek *Danton halála* című drámáját épp ekkortájt fordította Kosztolányi az 1928-as bemutatóra.(95) Büchnernél ez áll: „édeskeveset tudunk egymásról. A bőrünk vastag, nyújtogathatjuk egymás felé a kezünket, de hiába... Egyedül vagyunk.”(96) Az nem különösebben meglepő, hogy ugyanez a gondolat kissé más megfogalmazásban később is visszatér Kosztolányinál: „...mindenki mást akar, ... egyik ember a másik számára teljesen áthatolhatatlan. ... sohasem értették meg egymást.”(97) De annál figyelmenreméltőbb, hogy majdnem ugyanezt már a huszonöt éves Kosztolányi is leírta Csáth Gézának küldött egyik levelében: „...örökre idegenek vagyunk egymásra nézve és egyik ember a másikat egyáltalán sohasem értheti meg.”(98)

Ha tehát az Ady-vita (1929) lezárásához szánt jegyzeteiben többek között ezt írja Kosztolányi: „Anarchista vagyok, anélkül, hogy királyokat öltem volna..., anarchista a szó tiszta és nagy értelmében...”(99), másutt pedig: „anarchista vagyok testestől-lelkestől. Abból az államrendre nem veszedelmes fajtából, amely nem öl királyokat, az egyént tartja a világ központjának...”(100) — akkor legalábbis erős fenntartásokkal képzelhetjük csak azt, hogy önvalótlomlásában a *Köd* című Unamuno regény Don Ferninjének szavai visszhangoznak: „Anarchista vagyok, misztikus anarchista, de csak elméletileg... Ne féljen tőlem, nem szoktam bombát vetni.”(101)

A példák számát szaporítani lehetne, de ugyanaz maradna a végkövetkeztetés: a világirodalomban szintén jártas, a filozófiai-irodalmi hatásokat szintén a saját egyéniségéhez hasonító Kosztolányi nem annyira tanítványa, de sokkal inkább egyenrangú szellemi társa lehetett volna a húsz évvel idősebb Unamunónak, ha — mindkettejük és mindkét irodalom balszerencséjére — meg nem szakad közöttük a még igazából ki sem alakult kapcsolat.

Jegyzetek

1 Karl Lajos: Magyarország a spanyol nemzeti és francia klasszikus drámában. Bp. 1916.; Klempa Károly: Romantikus drámánk spanyol vonásai. Keszthely, 1934.; Lope de Vega: Színművek. Bp. 1955. Gáspár Endre előszava és jegyzetei (pp. 21, 463, 465, 467, 469); Spanyol költők antológiája. Bp. 1962. András László előszava (pp. 5-10)

2 Az 1760-as évektől leányok számára apácák vezetésével olyan intézetek létesültek, ahol francia volt a tanítási nyelv, a tankönyveket is franciául nyomatták. (vö. A magyar irodalom története II. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. p. 511) Csak néhány *vidéki* példa a 19. századból: Kazinczy francia nevelőt keres, leánya francia darabok szerepét tanulja, feleségét Bécsben francia anyanyelvűnek hiszik (Kazinczy Ferenc: Sophie. Bp. 1984. pp. 345, 350, 352, 364-65), Horváth György, kecskeméti városi *segédmérnök* nyelvgyakorlás céljából kezdi franciából fordítani a Don Quijotét (megjelent 1850-ben és 1853-ban, idézi: Sós Endre: Cervantes. Bp. 1955, p. 142), Babits anyja és nagynénje jól tudnak franciául, Nennével később időnként franciául leveleznek (Belia György: Babits Mihály tanulóévei. Bp. 1983. pp. 42, 105, 107), vö. még „a plafonra aggatott töppedő szőlőfűtők alatt Sévigné asszony könyve hevert, franciául...” (Babits: Keresztül-kasul életemen. Bp. 1993. p. 164)

3 Szabó László: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900). Bp. 1982. pp. 46-92, 227-258; A madridi Biblioteca Nacional több tucat spanyolul írott vagy (nem csak magyarból!) spanyolra fordított művet tart számon A. Révész, Oliver(-) Brachfeld és Orbók L. (L. Azértis) tollából. Révész pályafutásáról és műveiről a spanyol lexikonok terjedelmes, de gyakran megdöbbenően pontatlan szócikkekben tudósítanak, pl. „escritor checoslovaco[sic!] ...nació ...en ...1890” (Enciclopedia Espasa Calpe, Madrid, 1982, vol. 51, p. 65). Remenyikről ld. Scholz László: Remenyik Zsigmond: un vanguardista húngaro en América Latina. *Hünero*, 7 (1980), pp. 88-100)

4 „Guevara munkája Magyarországon természetesen [sic!] nem spanyolul, hanem Johann Wanckel ... igényes latin fordítása útján vált ismertté...”, ebből készült Draskovich és Prágai fordítása (1610, 1628) is. (Klaniczay: i.m. p. 41); Faludi Ferenc németből (1750), majd franciából (1770, 1771) fordította B. Gracián El oráculo manualját (uo. p. 538); Alemán, Mateo: Az emberi életnek játékhelyje hol Alfaratzi Guzman... 1-3 rész. Ford. deákból Herczer Jób. Miskolc, 1822-24; Sevilla csillaga (von Zedlitz átdolgozása alapján németből fordította Fáncsy Lajos, 1838, kézirat), vö. még Színházi kalauz. I. Bp. 1981. pp. 169-170 és Kőrösi Albin: A spanyol irodalom története. Bp. 1930. p. 203; József Attila 1935 körül franciából kezdte fordítani Lope: Los milagros del desprecio c. komédiáját (vö. Lope de Vega: Dacból terem a szerelem. Bp. [1948], Gáspár E. előszava, pp. 5-6 és Színházi kalauz I. p.167) Közismert, hogy Lope legjobb drámái egy részének (El caballero de Olmedo, Peribáñez stb.) máig sincs egyáltalán magyar fordítása.

Györy Vilmos spanyolból készült teljes Don Quijote fordítása csak 1876-ban jelent meg. A korábbi kísérletekről ld. Sós: i.m. pp. 141-142

5 A főként A.W. Schlegel fordításai nyomán kialakult Calderón kultuszról minden nagyobb irodalomtörténet megemlékezik. Goethe rajongását az *El príncipe constante* c. drámáért tökéletesen kifejezik alábbi szavai: „Ha a költészet

teljesen eltűnne a világról, ennek a színdarabnak alapján lehetne rekonstruálni." — idézi (eredetiben is, bőséges német nyelvű szakirodalom kíséretében) A. Porqueras Mayo a Calderón műlőz írott terjedelmes bevezető tanulmányában, Madrid, Espasa Calpe, 1975, pp.XII-XIII)

Babits a Lope (és Gracián) műveit kedvelő (és Graciánt fordító) Schopenhauert is elintézi egy lekicsinylő megjegyzéssel: „...némely szerelemhez egy kis snobismus is járul. Spanyolul idézni mindenesetre élvezet lehet, valakinek, aki annyira szeret idézni mint Schopenhauer". (Az európai irodalom története I. Bp. é.n. Nyugat, p. 258)

Az irodalmi hagyomány meghatározó erejét mutatja pl. az egykori NDK-ban megjelent kétnyelvű *Soledades* kötet (Leipzig, Reclam jun. Verl., 1982), pedig ezek a Góngora művek igazán nem feleltek meg a (szocialista) realizmus elvárásainak.

6 Joseph Andrews...London, 1742. Alcíme: „written in imitation of the manner of Cervantes, author of Don Quijote”. Példák tömegével lehetne bemutatni cervantesi elbeszélő technika termékenyítő jelenlétét és megújítását a *Tom Jones* vagy a *Tristram Shandy* c. regényekben.

7 „amit most mondok, a spanyol vers és szellem tökéletes nem-ismerésén alapul...(mint a lexikonból látom)...” stb. (Az európai irodalom története I. p. 257). Még 1938-ban is szinte hetvenkedő daccal idézi A. Révész Madridból hozza írott francia nyelvű levelének erre vonatkozó részletét: „Bár könyveiből látom, hogy a spanyolok irodalma kevésbé érdekli Önt, mint a többi népeké...” (Babits Mihály Válogatott művei. II. Bp. 1959. pp. 178, 402)

8 Babits-Juhász-Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte Belia György. Bp. 1959. pp. 134-136, 281-281; Babits levele 1906. augusztus 18-án kelt.

9 „A havasok szűrös, halinás csődülete ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának!” (Keresztül-kasul életemen. Bp. 1993. pp. 41-42); vö. még *Vásár* c. költeményét: „római szó kopik a szennyes ajkon” (Összes versei. Bp. 1942. p. 23)

10 A választékos szókincset, a „szép” szavak („bíbor alkony” „kristálytengerek”, „éjhajú”, „ébenfürtű”, „habszóvet” stb.) halmozását, a mitológiai témák (Hephaisztosz, Danaidák stb.) és metaforák („a nap, ez égő szizifuszi kő” stb.) jelenlétét, az inverziókat („Előtte állva szolgálója tartja, / rabszolgálány, a drága *ládikát*”, „Ó, bár gyujtana minket, egy hamuvá teteminket / a villám...” stb.) Dámaso Alonso mind a góngorai stílus jellegzetességének tartja. (D. Alonso: Góngora y el „Polifemo”. Madrid, 1974. Vol. I, capt. VII,VIII). Közismert, hogy az *Esti kérdés* egyetlen hatalmas „barokk” körmondat.

11 Kosztolányi spanyol-tudása, spanyol nyelvű kultúrákhoz való viszony és Calderón-fordításának elemző értékelése külön-külön is megérdemel(ne) egy (pár) alaposabb tanulmányt. Mint sok egyéb vele kapcsolatos kérdésben, ebben is túl sok a *legenda*, melynek kialakulásán ő is munkálkodott. 1933. január 1-én megjelent vallomásában ezt állítja: „Fiatalon megbíztak Calderón: La señora y la criada című verses játéknak fordításával, de akkor még egy kukkot sem tudtam spanyolul, szégyelltem volna másodkézből tolmácsolni és sebbel-lobbal pótoltam hiányomat. Így tanultam spanyolul.” (Önmagamról. In: Írók, festők, tudósok. II. Bp. p. 337) Egyik első monográfusa, Baráth Ferenc (Zalaegerszeg, 1938) azzal toldja meg az anekdotát(?), hogy a szerződés megkötésekor Kosztolányi nem is sejtette: spanyolból kell színdarabot fordítania. Kosztolányiné férjéről írott könyvében viszont

ez áll: „Ősz van. 1906. ...most spanyolul tanul.” (Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Bp. 1990, p. 128) Az önéletrajzi elemeket is kétségkívül tartalmazó Esti Kornél-novellák egyik, 1909. szeptember 10-én játszódó darabja szerint „erre gondolt: meghalok jövőre, huszonegy éves koromban...Önvád mardosta. Átvette egyszer a spanyol rendhagyó ígétet.” (Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Bp. 1981. p. 96) Ha „Kosztolányi-Esti” (szül. 1885) életkorának hiszünk: 1905 őszén járunk; ha a novella címében közölt évszámnak, akkor „hősünk” 24 esztendő múlt, de mindenképp évekkal az 1912-es Calderón fordítás előtt vagyunk.

Barna János tömör megállapítása: a Calderón-fordítást igen gondosan („esmeradamente”) végezte (Barna: Los dramas de Calderón de la Barca en la escena húngara. Bp. 1930. p. 25) legalábbis vitatható, de virtuóz verselése csakugyan remeklés, viszonylagos „szöveghűségben” pedig felülmúlja Gáspár Endre önkényesen megcsonkított vagy átdolgozott Lope „fordításait” (Fuenteovejuna, A kertész kutyája)

12 Felháborító nemtörődömség kultúrdiplomáciánk mindenkori képviselői részéről, hogy a Budapesten kiadott könyv azóta sincs meg a madridi Biblioteca Nacionalban, miközben ott sorakoznak a többi „kis” nyelven (cseh, román, észt stb.) készült *jóval későbbi* változatok. A magyar fordítás csak a salamancai Casa Museo Unamunoban található meg. A magyar kiadás keltezett előszava alapján Mario J. Valdés 1922-re teszi a könyv megjelenését (Niebla. Madrid, Ed. Cátedra, 1994. p. 64 — *továbbiakban: Niebla*), maga Unamuno 1926-ra emlékszik (Historia de Niebla, uo. p. 90), talán ekkor *kapta meg* — jókora késéssel — a magyar fordítást.

13 Kőd (Niebla). Bp. 1924. Franklin; Ez aztán a férfi! (Nada menos que todo un hombre) Bp. 1924. Genius

14 Kosztolányiék a háború után 1924-ben jutnak el először külföldre. 1923 tavaszán Kner Imrével kemény vitája van a honoráriumon, pedig a kisszerűség egyiküknek sem (volt) jellemzője. Érdemes idézni Kner választát: „csak azért vagyok erre hajlandó [ti. második kiadásban megjelentetni Byron *Mazepáját* Kosztolányi fordításában], mert ezekkel az apróságokkal is tovább fogok elevennek látszani (mint kiadó), s kevésbé veszik észre az emberek a hullaszagot, amelyet nemcsak mi, hanem az egész magyar könyvkiadás árasztunk”. (Kosztolányi Dezső: Levelek — Naplók. Bp. 1996. pp. 481, 486, 964 — *továbbiakban: KLev*)

15 Példa erre Kosztolányi *Kanári* című darabjában (1924) a kétes múltú, közönséges külsejű, de annál inkább előkelőbb franciá kisasasszony és a franciául nem tudó gallomán magyar házaspár neveltséges viselkedése. (vö. Réz Pál: A drámaíró Kosztolányi. In: Lucifer a katedrán. Kosztolányi színpadi játékai. Bp. 1997. p. 284)

16 Csejtei Dezső: A spanyol egzisztencializmus története. Bp. 1986. p. 50 (továbbiakban: Csejtei i.m.); Una entrevista con Augusto Pérez (*Niebla*, pp. 80-81), vö még: A mis lectores rumanos (u.o. p. 64); Kőrösi Albin még 1930-ban is így minősíti: „Az entente e barátja politikai izgatásaival európai hírre tett szert.” (i.m. p. 444)

17 Unamuno jó húsz évvel idősebb Kosztolányinál, de szinte egyszerre haltak meg: Kosztolányi 1936. november 3-án, Unamuno 1936. december 31-én.

18 Csejtei i. m., Hima Gabriella: Kosztolányi egzisztenciális regényei. Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1985., Király István: Kosztolányi: vita és vallomás. Bp. 1986.

19. Garády Viktor előszava szerint Unamuno „tizenöt európai nyelven beszél és ír” (Ez aztán a férfit! pp. XIV-XV), ami talán túlzás, de szinte minden Unamunóról szóló munka kiemeli rendkívüli nyelvismeretét. A klasszikus latin és görög, valamint a testvéryelvek (portugál, katalán, olasz, francia) mellett nemcsak angolul és németül tanul meg, hanem dánul is, hogy Kirkegaard-t eredetiben olvassa. (María Dolores Pérez Lucas: Un agónico español. Unamuno: su vida, su obra, su tiempo. Salamanca, 1986. p. 65) Paz en la guerra c. korai regényében van néhány baszk nyelvű mondat és vers. Kosztolányi nyelvtudásával kapcsolatban sok az egymásnak ellentmondó adat. A saját maga szötte legenda szerint a német, francia, angol, olasz spanyol és latin mellett portugálul is olvas, sőt, ismeri a katalánt is (Nyelv és lélek, Bp. 1990. pp. 55-56, 262). Őzevgye ez utóbbit soha nem említi, de megtoldja a listát a románnal (Kosztolányi Dezső, Bp. 1990, p. 215), későbbi írásában pedig a szerb, ógörög, svéd, norvég, holland is szerepel (Kosztolányi és a Pen Club válsága, ItK 1962/2, p.209). Baráth Ferenc (i.m. p. 11) állítása szerint Kosztolányi már 16 éves korában alkalmi olasz tolmácsként járt Itáliában, más monográfusok erről nem tudnak. Az író egyik — mértéktartónak látszó — vallomása azt érzékelteti, hogy körülbelül ilyen idős korában kezdett *ismerkedni* az olasszal. (Nyelv és lélek, p. 44) Illyés Gyula, a posztumusz kötetek összeállítója, ezt írja Kosztolányiról: „Hirtelenében nem is tudnám elsorolni, hány idegen nyelvet tanult meg; azokon kellene kezdenem, melyeket nem tanult meg” (Kosztolányi Dezső: Lángelmék. Bp. 1941. pp. 6-7). Keresztury Dezső épp erről a kötetről készített recenziójában még tovább megy: IKosztolányi „Minden valamirevaló nyelvet beszélt vagy legalább értett” (Nyugat, 1941. II. p. 498). Az erős túlzás, amely a nyelvek százait-ezreit ítéli „semmirevalónak” a kínaitól az oroszig, szanszkritól az arabig, perzsától a japánig, hébertől a lengyelig valószínűleg a nyelvek egyenrangúságát hirdető Kosztolányinak tetszett volna a legkevésbé (vö. nyílt levelét A. Meillet-nek *A magyar nyelv helyzete a földgolyón* címmel). A fenti véleményekkel szemben Bóka László (It 1961/3, p.260) Gulyás Pál egykori kritikájára (Magyar Nyelv 1915/1 pp. 43-47) alapozva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy harmincéves Kosztolányi úgy tudott franciául, „mint egy kezdő középiskolai tanuló”. A Bóka előadását követő vitában viszont Bán Imre megemlítette, hogy Kosztolányi később nagyszerűen el-sajátította a franciát és Sauvageot szerint ő volt az a magyar író, „aki nemcsak magyarul hanem szinte franciául is a legjobban tud” (uo. p. 274). Elgondolkodtató, hogy 1925-ben Kosztolányi részt vesz Grenoble-ban a nyári egyetemen, s a negyvenéves író örömmel tudósítja apját: sikerült levezgáznia, oklevelet is kapott (KLev. p. 514). A fennmaradt írásos dokumentumok (francia, olasz nyelvű levelek, ill. kézírásos levélfogalmazványok, angol gyakorló füzetek) alapján „tökéletesen” korrekt aktív nyelvtudás nemigen feltételezhető, de egy művelt író számára szükséges jó passzív nyelvtudás feltétlenül, akár a spanyol, portugál vagy a katalán terén is.

20 A *Sárkány* című Esti Kornél-novellában (1933) a Goncourt testvérek naplóját idézve jut arra a következtetésre az elbeszélő, hogy a tragikus kimenetelű történetek halmozása komikus effektust eredményez. (Esti Kornél. Bp. 1981. pp. 342-43; vö. még Kosztolányi Dezső: Napló 1933-1934, Bp. 1985. p. 28 — *továbbiakban*: KNapló)

21 Az emléktábla a *szomszédos* telken épült ház falán áll, Kosztolányi háza helyén üres telek van, a tűzszerezsek!| emlékművével.

22 Körülbelül nyolcezer kötetes könyvtárát gyűjtött össze. (Kosztolányiné: K.D. p. 215; Schöpflin Aladár: K.D. Nyugat, 1936. III. p. 419; Vas István: Nehéz szerelem. Bp. 1967. p. 210)

23 Devecseri Gábor: Az élő Kosztolányi. Bp. 1945. pp. 6-7; Kosztolányiné: Tüzes cipőben. Bp. 1948. p. 168.; KNapló Kelevéz Ágnes bevezetője p. 6; Király I.: i.m. p. 17

24 Az I. világháború után önálló városállam, 1924-től Olaszországhoz, a II. világháború után Jugoszláviához, jelenleg Horvátországhoz tartozik.

25 Rába György (A szép hűlencék, Bp. 1969. p. 321) levelezést, Hima G. (i.m. p. 34) még személyes ismeretséget is, Király I. (i.m. p. 118) rendszeres kapcsolatot feltételez.

26 Tengerparti séták, A néger királyok kincse, Magduska meséi, A nőrvég rák vagy scampi halászata stb. Átdolgozások: Bórharisnya-történetek, Gulliver stb. Fordítások: Malot: Elhagyottan, Verga: D'Arce kapitány emlékei stb.

27 Kézirat, kiadatlan, eredetije a Casa Museo Unamunoban (Salamanca) található, jelzete 13(1). Itt mondok köszönetet Ana Chaguaceda Toledanonak a dokumentumok hozzáférhetővé tételéért és a kapott fénymásolatokért. (továbbiakban: Garády/1)

28 Garády/1, p. 3: „Cell] pure del sangue spagnolo in me. Orsola de Verneda, ... consorte del mio bisavolo, ... fu oriunda dalla Spagna. ... di antica nobiltà aragonese...” ... „lo feci gli studi superiori all'Università di Budapest, abilitandomi nelle Scienze Biologiche. Ebbi forte inclinazione per le Belle Lettere e dopo gli studi ginnasiali volli andare a Firenze, però godendo una borsa di studio dal Municipio di Fiume, doveti portarmi a Budapest ... E così io, di madre lingua italiana ...divenni per forza scrittore ungherese. — Fui per ben 20-anni direttore della Stazione Biologica di qui, ed ora „godo” una pensione dello Stato di Fiume.”

29 10. kötet 525. hasábj

30 Nebbia. Firenze, L. Battistelli, 1922. (idézi Mario J. Valdés, *Niebla*, p. 64)

31 uo. p. 61 és 86

32 „...mi capitò tra le mani il Suo pregiato volume: *Niebla*... e mi piacque tanto che mi sedetti al tavolo e lo tradussi in lingua ungherese.” (Garády/1, p. 1)

33 Az 1914-es első spanyol kiadásra (Ed. Renacimiento) két utalás is van: az egyik az Unamunóhoz írott levélben (Garády/1 p. 1), a másik a magyar fordítás bevezetőjének egyik jegyzetében (*Köd*, p.10), de egyik sem perdöntő, származhatnak másodkézből is.

34 „Ho tradotto pure la Sua bellissima novella: „Nada menos que todo un hombre”. Ma questa dall'italiano, non avendo potuto ricevere l'originale.” (Garády/1, p. 4)

35 Tört magyarsággal írott levele szerint világirodalommal foglalkozik, ezért érdeklődik Kosztolányi munkássága iránt. MTA Kézirattár, kiadatlan.

36 KLev p. 495 (1924. július 12.)

37 KLev p. 503 (1924. október 18.)

38 KLev p. 964

39 Szinte tökéletes magyarsággal írott két levele Gellért Oszkárhoz 1934 decemberéből. Tegeződnek, összejármak. MTA Kézirattár, kiadatlan.

40 „módfelett ambiciózus volt” — állítja Kosztolányiról Füst Milán, Babits pedig így nyilatkozik: „Senki oly intenzíven nem érezhette a dicsőség szükségét, ... mint ez a ... nagyságra lázasan kapzsi tanuló.” (Idézi Király István, i.m. p. 312)

41 Tudatában lévén annak, hogy „... néma gyermek minden kismagyar, s a Nagyvilág nem érti a szavát” — Kosztolányi fiatal korától haláláig törekedett művei lefordíttatására és külföldi terjesztésére. (vö. KLev. pp. 247, 911, 589-600, 996-1006 stb.) Még Dél-Amerikában is próbálkozott: „Chilebe küldtem: Ein Engel [Angyal című novelláját] Nehány francia[sic!] s egy angolt egy spanyolt” (sajátkezű feljegyzése, kiadatlan, MTA Kézirattár)

42 Kosztolányi levele Reményi Józsefhez 1923. márc. 16. (KLev. p. 480-81) és Gorkijhoz 1924. szeptember 15. (KLev. pp. 501-502)

43 KLev. p. 483

44 „Purtropo il Suo riverito nome non e ancora conosciuto dal gran pubblico ungherese. ... I miei scritti eccellono specialmente per lingua e stile tra le migliori opere della letteratura contemporanea ungherese. ... Il nome *Garády Viktor* (il mio pseudonimo) è una buona etichetta nell'Ungheria per l'introduzione d'un'opera d'arte straniera (Non mi prenda, di grazia, per immodesto!). ... Il manoscritto si trova presentemente a Budapest e sto trattando già col terzo editore per la pubblicazione. Fra le pubblicazioni di quest'ultimo esce una raccolta di opere classiche, le migliori della letteratura mondiale, sotto il titolo di „Olcso Könyvtár”, che in spagnolo vorrebbe dire: „Biblioteca Barata”. ... Sono enormi le difficoltà che s'incontrano volendo pubblicare un volume in Ungheria. (Garády/1, pp. 4, 1)

45 Képeslap Petöfi dunaparti szobrával. A bélyeget levágták, de Garády keltezése, ill. a postabélyegző (28 JUN) jól olvasható. Kiadatlan, eredetije a Casa Museo Unamunóban (Salamancia), jelzete: 13(2)

46 Id. írásait a nyelvtisztaság védelmében (Erős várunk a nyelv. Bp. 1940; Nyelv és lélek. Bp. 1971, 1990. című kötetekben), valamint A Pesti Hírlap nyelvőre című könyvecskét (Bp. é.n.), mely Kosztolányi szerkesztésében jelent meg. Babits nem értett egyet Kosztolányi purizmusával, de elismerte: „az ő fanatizmusára szükség volt”. (Írás és olvasás. Bp. 1938. p. 365)

47 Mintha csak Kosztolányi idézné a francia kisasszony tört magyarságát: „Nem tudom, ha itt kell [hogy itt kell-e] átszállni...” (Bölcsőtől a koporsóig. Bp. 1959. p. 111)

48 „Vándory V. Valér egy francia regényt fordított. Az íránt tudakozódott, ... hogy mit jelent magyarul *derechef*. Mokusay ... azon a véleményen volt, hogy ez egy olyan virág neve, mely nálunk nem is nő. Mások egy trágárságra gyanakodtak. Legtöbben azt tanácsolták, hogy hagyja ki a szót, mire Vándory V. Valér kihagyta az egész szakaszt és tovább dolgozott.” (Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Bp. 1981. p. 88) [a francia szó jelentése: 'újfent', 'megint']

49 A XVII. fejezet elejéről hiányzik (mintegy 4-5 oldal terjedelemben!) don Eloy Rodríguez de Alburquerque y Álvarez de Castro története (vö. *Köd*, p. 93, ill. *Niebla*, pp. 194-199), valamint a Prólogo (*Niebla*, pp. 97-106), ill. a Post-Prólogo (uo. pp. 107-108). A magyar kiadás ezeket elhagyva az I. fejezettel nyit. (*Köd*, p. 13)

50 Flaubert híressé vált sorait („a művésznek úgy kell jelen lennie a művében, ahogy Isten van jelen a teremtésben: láthatatlanul és mindenhatóan; érezni

mindenütt érezzék, látni sehol se lássák." Flaubert: *Levelek*. Bp. 1968. p. 168) többek között Hauser Arnold (A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Bp. 1980. II. p. 168) és M. Vargas Llosa (La orgía perpetua. Flaubert y „Madame Bovary”. Barcelona, 1975. pp. 260-263) is idézik.

51 A megtagadott apák (Balzac, Dickens) helyett a nagyapák (Fielding, Sterne, Diderot) vagy a dédapák nemzedékéhez való vissza fordulás a megújítás egyik lehetősége, figyelmeztet rá Genette, idézve G. Verdi kedvelt mondását: „Torniamo all'antico, sarà un progresso” [‘Térjünk vissza a régihez, ez előrelépés lesz’]. G. Genette: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris. 1982. p. 236.

52 Csak néhány példa magyarul is megjelent novelláiból. „És akkor, Borges, megint elővettem a rövid, éles késemet...”; „Beatriz, ... Beatriz drágám, ... én vagyok itt, Borges...”; „Már be volt írva a nevem, Jorge Luis Borges...” (J. L. Borges: *A titkos csoda. Elbeszélések*. Bp. 1986. pp. 43, 344, 511)

53 A fikció szereplői – mint a Don Quijotéban a pap és a borbély vagy Unamuno regényében Víctor Goti – véleményt nyilvánítanak alkotójukról: „- Kosztolányi – mondta Druma – Kosztolányi Dezső... Nagy vörös volt. Pogány népbiztossal dolgozott. Le is fotografálták őket együtt a Vérmezőn. ...” (Kosztolányi: *Édes Anna*. Bp. 1963. pp. 295-96). Király I. (i.m. p. 156) is felfigyel a technika megváltozására, *auktorális* közelségről, megszüntetett *impassibilitáőről* beszél, de nem hozza kapcsolatba Unamuno (ill. Cervantes) lehetséges hatásával.

54 Várkonyi Hildebrand *A kereszténység agóniájáról* írt elemző ismertetést a francia változat alapján (Széphalom, 1927, pp. 90-93), de néhány tárgyi tévedés és sajtóhiba van a nem túl elismerő hangú írásban. („Egy napon egy francia repülő érkezett titokban Fuertenentura [sic!] szigetére, erre a szép szigetre...” p. 90) Unamunót, mint ismeretes, *hajón* „szöktették meg” (a király napokkal korábban már kegyelemben részesítette!) a *kietlen, sivatagi* szigetről. (vö. Pedro Turiel: Unamuno. El pensador, el creyente, el hombre. Madrid, 1970. p. 278; María Dolores Pérez-Lucas (i.m. pp. 185, 187) két fényképet is közöl Unamuno emlékművével a sivatagban.

Kállay Miklós: A regény a világirodalomban a világháború után című összefoglalásában (*Literatura*, 1927/12, pp. 419-436) viszonylag hosszan foglalkozik Unamuno regényeivel (Köd, Abel Sánchez, La tía Tula; pp. 433-434), az író fényképét is közli.

55 Unamuno Kosztolányihoz írott levelének kezdete világosan utal erre. („Vittorio de Gauss ... me escribe, transmitiéndome, traducida, la carta que usted le dirigió al aparecer dos volúmenes míos en húngaro.” MTA Kéziratár, Ms 4625/145)

56 Bár Kosztolányi összegyűjtött levelei között akad néhány saját kezűleg írt idegen nyelvű fogalmazvány, „igényesebb” (Th. Mann), ill. „hivatalos” (francia nagykövet) kapcsolataiban Horváth Henrik, Túróczi-Trostler, ill. Gyergyai Albert a fordító (Klev 972, 1034). Gorkijhoz írott olasz nyelvű levele – legalábbis Zágonyi Ervin közlésében – néhány súlyos nyelvtani hibát tartalmaz (uo. 501), így a *tisztelet* jele Kosztolányi részéről Unamuno iránt, hogy tökéletes olasz szöveget akart küldeni neki.

57 P. Turiel: i.m. p. 275

58 Kiadatlan, MTA Kéziratár Ms 4622/274. Ha előbb nem, most utólag gyanút kellett fognia Kosztolányinak, mert a levél tele van magyartalan fordulatokkal.

59 uo. p. 1. Kosztolányi Garádyhoz küldött korábbi levelének létezéséről nem tud Réz Pál rendkívül gondos gyűjtése.

60 „Cordialissimi saluti dall'amico Widmar” p. 2

61 uo.

62 Marth Hildegard: Aportación al „descubrimiento” de la literatura hispánica en Hungría a raíz de una carta inédita de Unamuno. Bulletin Hispanique, Tome LXXIX, Nos 1-2, 1977, pp. 203-209

63 Spanyol-magyar. Hattyú. Bp. 1972. p. 365

64 Marth: i.m.

65 Itt mondok köszönetet Kulin Katalinnak, aki felhívta figyelmemet a publikációra, valamint Marth Hildegardnak a tőle kapott különlenyomatért

66 Kosztolányi feltehetőleg nem töltötte idejét Unamuno kézírásának kibozgásával, hanem lefordította levelét. A fordítást egy nem magyar, de nem is spanyol anyanyelvű végezte, „helyesírása” megdöbbentő. Munkájához az alábbi megjegyzést fűzi: „utolsó elotti két sort nem értem”. A kézírás nem Garádyé, nem is Widmaré.

67 Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. Bp. 1958. II. pp. 339-341 (1933. január 1.)

68 „Édes barátom, nekem nem kényerem a politika. Utálom szívemből.” (Levél Juhász Gyulához. 1920. február 15. KLev. p. 433); „Politika nem érdekel. Csúpán a szépirodalom.” (Kosztolányi Dezső az irodalomról, Európa csödljéről s a mai ember iránynélküliségéről. Prágai Magyar Hírlap, 1926. február 28. p. 9.)

69 „Többnyire minden pénzét elvesztette a kártyán. ... Még mindig sokat kártyázik és sokat veszít...” (Kosztolányiné: Kosztolányi Dezső. pp. 147, 157, 172) ld. még Kártya című kötetének verseit.

„...rákap egy vérpangást előidéző zsongító szerre... Bénult szaglóiidegei régóta érzékelenek.. ... 8-10 éve [1923-1935 óta] ártalmas méreggel él.” (Kosztolányiné: i.m. pp. 192, 256, 258); „Kokain... hűt és fűt. Utána a világ: szegényház” (KNapló, p. 83); ld. még levelét Spiegel Gyula gyógyszerészhez (KLev. p. 694) és „Miért a kokain?”, valamint „Csodálkozol a kokainistán ...” című verseit (Kosztolányi Dezső Összes Versei. Bp. 1963. II. pp. 347, 348);

„Szerette az „árvalányokat”... Azt tervezte, hogy ír róluk egy nagy-nagy könyvet.” (Kosztolányiné: i.m. p. 148); vö. még leveleit Csáthi Gézához („A múltkor elementem az Aranyosi féle bordélyházba...” [1906], beszámolója párizsi „élményeiről” [1909] Dér Zoltán: Ikercsillagok. Újvidék, 1980. pp. 111, 118-119) és 1933-1934-es Naplóját (KNapló pp. 26,30, 43,55, 68, 85), valamint novelláját (Esti Kornél, pp. 91-95)

70 Jacinto Benavente 1922-ben kapott Nobel díjat. Előtte a spanyolok közül Echegaray 1904-ben, aki a levél írásakor már nyolc éve nem élt.

71 „...me parece que Benavente bien vale un Hauptmann, un Sudermann” stb. (Unamuno: Cartas inéditas. Recopilación y prólogo de Sergio Fernández Larraín. Santiago de Chile, 1965. p. 354) A levél 1911. VII. 11-én kelt.

72 Álom és ólom. Bp. 1969. pp. 304-306; Hattyú, pp. 200-202; Sötét bújócska. Bp. 1974. pp. 97-99, 464

73 Kosztolányiné: Kosztolányi Dezső, p. 246; Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. p. 100; vö. még Réz Pál gyűjtésében csaknem 1400 levelét (KLev), köztük — hogy csak a spanyol vonatkozásúakat említsem — az argentinai

Nosotros c. folyóirat főszerkesztőjéhez és J. Tumovának írott köszönő sorai a ka-pott spanyol nyelvű lapokért, ill. könyvért. (Klev. pp. 601, 680)

74 Ld. Luis de Zulueta 1924. március 11-én Unamuno feleségéhez intézett le-velét. Kéri, ha nincs akadálya, továbbítsa mellékelt sorait férjének, mert ő nem tud-ja eljuttatni. Unamuno felesége ezt valószínűleg megpróbálta, talán ezért tűntek el „a mellékelt sorok”, s csupán a kísérőlevél maradt ránk. (Unamuno: *Cartas* 1903/1933. Madrid. 1972. p. 378)

75 Turiel: i.m. p. 278

76 Megjelent a Solidaridad Obrera című lapban (Barcelona, 1923. november 24.) Lapkivágata MTA Kéziratár Ms 4627/19

77 Unamuno Abel Sánchez című regénye mellett ld. Carlos Clavería: *Sobre el tema de Caín en la obra de Unamuno* című tanulmányát. (Miguel de Unamuno. *El escritor y la crítica*. Ed. de A. Sánchez Barbudo. Madrid. 1974. pp. 227-249)

78 Kosztolányi minden alkalommal Miguel Unamunóként említi Miguel de Unamunót. vö. még Hattyú. p. 365, valamint a Somlyó Zoltán készítette interjú (Literatura, 1927/9. p. 308)

79 „...még soha életemben nem láttam labdarugóversenyt.... Nem is értek hozzá semmit. ... Fiam ...nyilván szégyellte ... elmaradt édesapját, ki senmi eset-re sem ebbe az évszázadba való, melyben világháborút vívnak, moziba járnak, s labdát rúgnak.” (Hattyú. pp. 363-364; 1925. október 6.)

80 Hattyú, p. 253; 1924. június 8.

81 Elképzelhető, hogy Unamuno némely munkája minkét nyelven megvolt Kosztolányi könyvtárában: Garádytól és Widmartól olaszul kapta meg *A tragikus életérzést* és a *Don Quijote és Sancho életét*, Unamuno pedig — teljesítve ígéretét — madridi kapcsolatai révén küldte el műveit. Kosztolányi legalábbis így emlék-szik később: „Könyvei, melyekkel maga tisztelt meg, itt pihennek polcaimon.” (Hattyú, p. 365; 1925. október 6.)

82 „El hombre, dicen, es un animal racional. No sé por qué no se haya dicho que es un animal afectivo y sentimental. Y acaso lo que de los demás animales le diferencia sea más el sentimiento que no la razón. Más veces he visto razonar a un gato que no reír o llorar...” (Obras selectas. Madrid. 1977. p. 262) — Farkas Gé-za fordításában: „Azí szokták mondani, hogy az ember értelmes állat. Nem tudom, miért nem mondták soha, hogy érző vagy érzelmes állat. Hisz meglehet, hogy az érzelem az észnél jobban megkülönbözteti a többi állattól. Gyakrabban láttam tőp-rengő, mint nevető vagy síró macskát.” (A tragikus életérzés. Bp. 1989. p. 7)

83 „Minden vitális antiracionális, s minden racionális antivitális” (Király: i.m. p. 118)

84 1924. március 4-től 1924. június 6-ig egyetlen levelet sem írt Réz Pál gyűj-tése szerint, 1924. június 25-én kelt levelében pedig azzal menti hallgatását, hogy „...hosszabb munkámon dolgoztam, s ilyenkor semmi egyébbel nem tudok foglal-kozni.” (Klev. pp. 491-492)

85 Babits-Juhász-Kosztolányi levelezése; ld. még 1904-ben Csáth Gézához írott levelét: „*A Rouge et Noir-t* s a *Madame Bovary-t* újra olvasom. ... aki e két dolgot nem ismeri, nem tudja, mi a regény és a művészet.” (Klev. p. 64)

86 „Reggel, ha felébredt, könyv után nyúlt, és éjjel, mielőtt elaludt volna, utol-só mozdulatával a könyvet tette le.” (Kosztolányiné: i.m. p. 215)

87 „Rossz, ideges olvasó vagyok — írja 1931-ben — már nem bírom elolvasni a könyveket ... ha nem nyűgöznek le ... abbahagyom a negyedik vagy a negyvenedik oldalon.” (Írók, festők, tudósok. II. p. 302); sok más könyvvel együtt Joyce Ulyssesét sem képes 10 éve végigolvasni, csak a 179. lapig jutott el — panaszkodik 1933-ban (Ércnél maradóbb. Bp. 1975. pp. 463.466); „kifejlődött az olvasószimatom, mely megkímél a fölösleges fáradságtól” (uo. p. 456), egy 1932-es interjúban pedig egyenesen ezt állítja: „Tíz éve nem olvasok. Néha kézbe veszek egyet-egyét ... A könyvtől épp úgy, mint a képtől, az ember valahogy megcsömörlött.” (A Reggel. 1932. június 6.); Bóka László (i.m. p. 261) a fiatal Kosztolányi „madárröptű tájékozódásáról” beszél, Illés Endre rosszállóan jegyzi meg: „Kosztolányi nem olvasta ronggyá azoknak a műveit, akikről írt.” (Krétarajzok. Bp. 1957. p. 102) Szigorú ítéleteiket pontosítani kell: Shakespeare-t vagy Aranyt igenis állandóan újraolvasta Kosztolányi; Goethét, Flaubert-t, Baudelaire-t kitűnően ismerte, természetesen nem egy tudományos kutató, hanem egy költőtárs érdeklődésével.

88 A tragikus életézés. p. 266

89 Nero, a véres költő. Bp. 1964. pp. 27-28

90 idézi Csejtei: i.m. pp. 106-107; spanyolul ld. Obras selectas. p. 59; vö. még: Paz en la guerra. Madrid. 1980. p. 40 stb.

91 Álom és ólom. pp. 190-191

92 G. Flaubert: Érzelmek iskolája. Bp. 1964. p. 321

93 Csejtei: i.m. p. 70

94 Kosztolányi: Én, te, ő. Bp. 1972. pp. 522.523; 1927. szeptember 11.

95 Georg Büchner Művei. Bp. 1982. pp. 284-285

96 uo. p. 9

97 Kosztolányi: Én, te, ő. p. 317

98 Dér Zoltán: i.m. p. 121

99 Kosztolányi: Írók, festők, tudósok. II. p. 382

100 uo. p. 387

101 Unamuno: *Köd*. pp. 40-41; spanyolul: *Niebla*. p. 101